
Nesnáze s pojmem společenská třída

(Na okraj jedné diskuse)*

JADWIGA ŠANDEROVÁ**

Institut sociálních studií fakulty sociálních věd UK, Praha

Social Class as a Conceptual Difficulty

(Some notes in the margin of a class debate)

Abstract: The article is a critical reaction to the discussion „Are social classes dying?“ (International Sociology 1991/4 and 1993/3). This is a topic, so the author stresses, that had been discussed fruitlessly for more than 25 years. The reviewed articles represent a typical example of such a disputation. Three basic weaknesses in the discussion are responsible for the contemporary difficulties: 1. the ambiguity of the concept ‚social class‘ and its related concepts (class consciousness, class action, etc.); 2. the impossibility of testing class hypothesis through an historical comparison; 3. unjustifiable background expectations in empirical research on this topic. The author posits that the very reason for all the problems and difficulties is the ambiguity of the concept ‚social class‘. She is very sceptical as regards its scientific value, which, as is suggested, is of debatable scientific value. Indeed, it is proposed that focus switch to the problem of social change, and the identification of any social groups or categories of people who are latently or manifestly against the capitalist social system or capitalist economic culture.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 1: 61-75)

Stejně jako v jiných oborech, i v sociologii vedou pseudofakta k neřešitelným pseudo-problémům, protože to, oč běží, není tím, čím se být tváří.

R. K. Merton: *Notes On Problem-Finding In Sociology*

S odstupem dvou let proběhla na stránkách *International Sociology* [Clark, Lipset 1991; Hout et al. 1993; Pakulski 1993b a Clark et al. 1993] výměna názorů na to, zda má smysl analyzovat stratifikační systém soudobých vyspělých společností z hlediska tříd. Autoři, kteří se do diskuse zapojili, v zásadě vycházejí z těchto čtyř předpokladů:

1. V kapitalistické společnosti existuje celá řada nerovností.
2. Některé z těchto nerovností charakterizujeme jako třídní, ostatní jako netřídní.

*) Děkuji touto cestou oběma anonymním recenzentům za jejich podnětné postřehy, zejména k závěru původního textu. Reagovat na všechny však nebylo v rámci omezeného prostoru možné. Vyvolá-li stať diskusi, budu ráda.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jadwiga Šanderová, CSc., ISS FSV UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1. E-mail: sanderova@s.fsv.cuni.cz.

3. V období rozvoje kapitalismu (řekněme zhruba do první poloviny dvacátého století, zejména však ve století devatenáctém) měly pro životní úroveň a styl i politické vědomí a jednání lidí rozhodující význam nerovnosti, které charakterizujeme jako třídní.
4. Má smysl si položit otázku, zda je tomu tak i v dnešních vyspělých kapitalistických společnostech.

Vlastní otázka zněla takto: Je význam tříd v podmínkách soudobých vyspělých společností ve srovnání s minulostí na ústupu?

Nejde ovšem o otázku novou. Prakticky nepřetržitě se o ní diskutuje přinejmenším od roku 1959, kdy ji velmi podobně formuloval R. Nisbet [1959] a dospěl k závěru, že význam tříd klesá. V rámci této diskuse se na jedné straně můžeme setkat s čistě teoretickými více či méně spekulativními příspěvky (např. Bell, Dahrendorf, Giddens, Gouldner, Parkin, Poulantzas) a na straně druhé s pracemi více či méně argumentujícími empirickými daty nejrůznějšího druhu (např. Berger, Evans, Goldthorpe, G. Marshall, Tourraine, Wright). K obecné shodě však za čtvrtstoletí vědeckého bádání nedošlo.

Důvodů nekonečnosti tohoto sporu je podle mého názoru celá řada: Je veden na několika ne vždy spolu souvisejících frontách, často se opírá o vágně formulovaná teoretická východiska, což vede k ne vždy ujasněné a komparovatelné empirické evidenci, přičemž toto vše plyne z nejasnosti pojmu třída.

Lze tak jen souhlasit s R. Cromptonovou, která dospěla k závěru, že „nedostatek souhlasu ohledně řady základních pojmů – zejména pojmu ‚třída‘ – v teorii a výzkumu stratifikace má tendenci generovat řadu pseudoproblémů“ [Crompton 1994: 18]. Diskuse na toto téma pak v citované práci opakovaně charakterizuje jako „pseudodiskuse“. Jiný autor [Lee 1994: 401] v této souvislosti dokonce hovoří o „sterilních potyčkách“. Nabízí se tak otázka, zda nemá pravdu P. Calvert, který začátkem osmdesátých let prohlásil, že vzhledem k nejasnosti pojmu třída, jenž byl vždy definován různě a často rozporně, bude nejlépe od jeho používání ve vědeckém výzkumu upustit, neboť je v zásadě pojmem hodnoticím a nelze jej vymezit tak, aby byl obecně přijatelný [Calvert 1982: 209-216].

Typickou ilustrací problémů spojených s pojmem třída je zmíněná diskuse na stránkách *International Sociology*. Nejprve ji stručně charakterizují a shrnu její nejslabší místa, k nimž se pak vyjádřím podrobněji. Nakonec se pokusím celý problém reformulovat a vyhnout se při tom pojmu třída.

Předmít sporu a slabá místa diskuse

Diskusi, o níž referuji, lze v zásadě charakterizovat jako spor o to, zda jsou třídy ve vyspělém kapitalismu alespoň potenciálními kolektivitami (mají-li jejich představitelé společný zájem, kterého si mohou, ale nemusí být vědomi), nebo jsou-li dnes klasické třídy spíše sociálními kategoriemi. Argumentace je vedena ve dvou liniích, které spolu sice úzce souvisí, nicméně diskutovány jsou více méně odděleně.

Jednak se vede spor o to, zda v podmínkách vyspělého kapitalismu existují objektivní podmínky existence třídních zájmů. V této souvislosti jednotliví autoři dokazují, že tyto podmínky a odtud třídní zájmy buď mizí, respektive jsou přehlušeny zájmy jiných kategorií, které se stávají (přinejmenším potenciálními) kolektivitami, a nebo naopak, že jejich význam se nezměnil.

Předmětem druhé linie sporu je otázka, zda a do jaké míry jsou to právě třídní rozdíly, které strukturují politický život vyspělých západních zemí. Autoři zpochybňují, či naopak dokumentují třídní podmíněnost latentního či aktuálního politického chování.

Diskuse v *International Sociology* je věnována oběma problémům. Vzhledem k omezenému prostoru se však budu nadále věnovat pouze otázce, zda je politický život v současných vyspělých kapitalistických zemích strukturován třídními nerovnostmi.

Jednotlivé strany sporu došly k následujícím třem závěrům (či přesněji hypotézám):

1. Třída je i nadále klíčovým konceptem analýzy stratifikace vyspělých společností, neboť politický život strukturuje především třídní nerovnosti [Hout et al. 1993].
2. Třída je i nadále užitečným konceptem, ovšem jedním z mnoha, rozhodně však ne klíčovým [Pakulski 1993b].
3. Význam třídy jako explanační proměnné rapidně klesá, je třeba hledat nový koncept [Clark et al. 1993].

Diskutující argumentují odkazy na závěry plynoucí z analýz dat provedených jinými autory [zejména Clark et al. 1993 a Hout et al. 1993] nebo teoretickými a obecnými úvahami [zejména Pakulski 1993b]. Na základě předložených argumentů je však velmi obtížné, ne-li nemožné, uváženě se přiklonit k jednomu z výše uvedených tvrzení.

Nepřesvědčivost průběhu diskuse podle mého názoru plyne především z nejednoznačného vymezení pojmu třída. Pod třídními nerovnostmi si zjevně nepředstavují všichni totéž. Výraznou komplikací je dále fakt, že historickou komparaci (v tomto případě počátku kapitalismu se současností), která by vedla k jednoznačným závěrům, nelze provést. Autoři navíc přeceňují možnosti empirického důkazu v takto obecně postaveném sporu, přičemž k převzatým datům a závěrům z jejich analýz přistupují nekriticky s řadou zamlčených předpokladů.

O nejednoznačnosti definice tříd

Ve stati z roku 1991, která diskusi vyprovokovala, hovoří Clark a Lipset o tom, že třídy se vztahují k sociální diferenciaci vznikající na základě strukturovaných socio-ekonomických životních šancí lidí různých sociálních kategorií. „Sociální třídy se mohou vyvinout na základě rozdílného přístupu k výrobním prostředkům (na což kladl důraz Marx) nebo k zaměstnání či spotřebě (jak dodal Weber). Lze říci, že třídní vědomí vzniká tehdy, vyvinou-li se u těchto kategorií odlišné subjektivní názory, kultura a ustálené vzorce chování“ [Clark, Lipset 1991: 408].

Pakulski sice věnuje poměrně rozsáhlou pasáž úvahám o „pružnosti“ a „významové pluralitě“ konceptu třída a při té příležitosti předkládá typologii jednotlivých definic,¹ ale vlastní definici třídy v komentované stati neuvádí. Nalezneme ji však v jiné jeho práci jen o tři měsíce starší: Třída je „velká sociální kategorie (lidí – J. Š.) sdílejících podobné místo ve výrobním procesu (vlastnických a/nebo tržních vztazích) a sdílejících podobné zájmy, jichž si mohou či nemusí být vědomi a které lze z této socio-ekonomické pozice odvodit (...)“ [Pakulski 1993a: 134].

Vedení snahou nezavést diskusi ke sporům o definice, vymezili Hout et al. třídu takto: „Třída souvisí se vztahem lidí k výrobním prostředkům a/nebo trhům práce“ [Hout

¹) V zásadě jde o instruktivní pomůcku pro výklad hlavních názorů na třídní stratifikaci. Jakmile ovšem budeme chtít pomocí této typologie kategorizovat přístupy jednotlivých autorů (ba i jen jejich jednotlivé práce), stane se, podobně jako každá jiná, příslušným Prokrustovým ložem. Je to jen další ilustrace spornosti a „kluzkosti“ [Pakulski 1993a: 132] pojmu třída.

et al. 1993: 261]. Taková definice je podle jejich názoru „kompatibilní se současným neomarxistickým i neoweberiánským výkladem pojmu“ [Ibid.: 271]. V zájmu produktivity diskuse se s ní ztotožnili i Clark et al. [1983: 294].

Netřídní nerovnosti pak v zásadě představují zbytkovou kategorii. V roce 1993² mají autoři na mysli zejména rozdíly související s rasou, etnikem, pohlavím apod. Hovoří-li o skupinách, často zmiňují tzv. „nová sociální hnutí“ (Zelení, feministky, pacifisté apod.). Tento problém je zřejmě hlavním předmětem zájmu Pakulského, který se jím zde zabývá nejzevrubněji. Mimo zmíněná hnutí se věnuje skupinám, které charakterizuje jako statusové (generace, ženy, etnické skupiny apod.), a tzv. „vyfantazírovaným (imagined) komunitám“³, které údajně vznikají pod vlivem sdělovacích prostředků.

Všichni autoři se tedy shodují na vymezení třídních rozdílů, které se opírá o Marxe i Webera, jejichž pojetí považují za komplementární. To však nicméně neznamená, že vymezují třídní nerovnosti stejně. Dojemná shoda na takto obecné a dle mého soudu nic neříkající „definici“ je zavádějící. Je možné, že by s ní skutečně souhlasili jak neoweberiánci, tak neomarxisté. Rozhodně by ji však různé operacionalizovali, a to v závislosti na konkrétním vymezení „vlastnických a/nebo tržních vztahů“ a na míře důrazu na konkrétní typy vztahů (vlastnické nebo tržní). Pro ilustraci lze uvést operacionalizace tříd neomarxisty E. O. Wrighta a neoweberiánce J. H. Goldthorpa. Např. Wright, na rozdíl od Goldthorpa, nepovažuje za jeden z definičních znaků dělnické třídy manuální práci, Goldthorpe na rozdíl od Wrighta spojuje velké vlastníky a vrcholové řídicí pracovníky do jedné třídy apod. (podrobněji viz [Šanderová 1991, 1992a a 1992b.]).

Hout a kol. však pracují s třídami vymezenými podle E. O. Wrighta, ale zároveň odkazují na výzkum, který použil Goldthorpovu operacionalizaci. Clark et al. v jednom případě nahrazují třídy sociálními kategoriemi vymezenými daňovými pásmy. Jaké operacionalizace bylo užito v případě výzkumu, na nějž odkazuje Pakulski, není vůbec jasné.

Zcela specifickým problémem je podle mého názoru také fakt, že většina operacionalizací tříd (ale i sociálně ekonomického statusu apod.) vychází z profesí (nikoli tedy z konkrétního pracovního místa), nebere v úvahu segmentovanost trhu práce⁴ a specifika stratifikace ženské populace. Jen zřídka se bere v úvahu vyloučenost z trhu práce. Nezaměstnanost je totiž spíše analyzována jako samostatný problém. A to nemluvím o mezinárodních komparacích, které vycházejí ze sporného předpokladu, že tržní, pracovní a zejména statusová situace jednotlivých profesí je ve všech zemích stejná.

O mezích historické komparace

Jak jsem již uvedla, měřítkem sporu je otázka, zda je význam tříd pro politický život vyspělé kapitalistické společnosti stejný jako byl na počátku kapitalismu. Význam tříd Clark et al. „měří“ korelacemi mezi třídním postavením respondentů na jedné straně a jejich politickými postoji a volebními preferencemi na straně druhé. V této souvislosti například

²) Clark a Lipset hovoří o tzv. hierarchiích, přičemž ve stati z roku 1991 není zcela jasné, jaký je vztah mezi hierarchiemi a třídami, ani jak konkrétně jsou hierarchie vymezeny.

³) Tyto komunity jsou také někdy nazývány „kategoriální identity“ nebo „statusová uskupení“. Jde o lidi, kteří se pod vlivem sdělovacích prostředků začínají domnívat, že jsou členy komunity, s nimiž sdílají společné zájmy (např. Zelení) nebo zvyky (např. nekuřáci), vkus či chutě (např. vegetariáni) nebo dokonce nějakou askriptivní charakteristiku (např. černoši) [Pakulski 1993b: 290].

⁴) Stručnou informaci o teoriích segmentace trhu práce viz [Šanderová 1994].

odkazují na práce, v nichž jejich autoři [Lipset 1981, Franklin et al. 1992] dospěli k závěru, že korelace mezi třídním postavením a volebními preferencemi mají od padesátých let v několika západních zemích spíše klesající tendenci. Z tohoto zjištění Clark et al. vyvozují, že ve srovnání s raným kapitalismem význam tříd ustupuje do pozadí. Provádějí tak ničím nezdůvodněnou extrapolaci zpět do historie.

Hout et al. k tomu poznamenávají, že třída nikdy nebyla vševysvětlující proměnou, jak se někteří badatelé domnívali. „Třída vždy byla pouze jedním ze zdrojů politické identity a jednání spolu s rasou, náboženstvím, pohlavím atd. Říká-li někdo, že třída má dnes menší význam, než měla v minulosti, nutně to znamená, že zveličuje její význam v minulosti a podceňuje současný“ [Hout et al. 1993: 268]. V této souvislosti se v poznámce dovolávají autority Duncana, který považuje za „docela možné, že důvěra, s níž člověk předkládá popis třídní struktury Anglie osmnáctého a devatenáctého století, je částečně funkcí nedostatku dat o profesní diferenciaci, příjmech, rozpočtech, politických postojích, životních stylech atd., s kterými pracují badatelé zkoumající společnost současnou“ [Duncan 1959: 28] – citováno dle [Hout et al. 1993: 273].

Dle mého názoru jde o obecnější problém odrážející omezené možnosti historických komparací, které jsou jistě užitečné a inspirativní, sotva však mohou nezvratitelně podpořit či vyvrátit nějakou hypotézu. Nejde jen o to, že některé typy údajů umožňující striktní komparaci prostě nemáme k dispozici (např. údaje o volebních preferencích jednotlivých tříd, etnik, žen apod.), ale i o to, že minulost můžeme poznávat pouze na základě evidence, kterou Goldthorpe [1991] charakterizoval jako „relikty“. Tyto relikty jsou značně omezeným vzorkem toho, co se mohlo z minulosti zachovat – vzorkem „úplného univerza reliktní, o němž ani o jeho vlastnostech nám však není nic známo a ani být známo nemůže. (...) Z jakéhokoli souboru reliktní tak můžeme vyvozovat nekonečný počet zobecnění“ [Goldthorpe 1991: 213]. Kromě toho, sociologové jen zřídka pracují s primárními prameny. Většinou se opírají o práce historiků, tj. přísně vzato o interpretace. Jejich závěry tak jsou v lepším případě interpretacemi interpretací, častěji však „interpretacemi interpretací interpretací“ [Ibid.: 223]. Interpretace jsou, jak známo, vždy jen jedním z možných pohledů na realitu.

Striktně vzato, na otázku, zda třídy měly v počátcích kapitalismu větší význam v životě společnosti než dnes, zřejmě nikdo jednou provždy neodpoví. Tím ovšem nechci říci, že nemá smysl si takové otázky klást. Nicméně, empirickou evidenci o dnešku nelze srovnávat s historickými „relikty“. Přivede-li sociology povaha řešeného problému k historickému pohledu, „musí se připravit na těžší život, na výzkum vedený pod ‚hranicí chudoby dat‘ (...), musí si být vědomi, že předmět jejich kritického zájmu je a pravděpodobně zůstane mimo dosah poznání“ [Ibid.: 226].

Vést tedy zásadní diskuse typu „buď a nebo“ zřejmě není v tomto ohledu rozumné.

O mezích empirického důkazu

Rezignujeme-li na historické srovnání vývoje významu tříd v politickém životě kapitalistické společnosti, můžeme se omezit na přítomnost a položit si otázku, zda latentní či aktuální politické chování dnes ve vyspělých západních zemích souvisí spíše s třídním postavením či s jinými charakteristikami (pohlavím, rasou, věkem, etnickou příslušností, podporou určitého hnutí apod.) a lze-li v tomto ohledu během posledních zhruba 30 let vystopovat nějaký trend.

Lze to udělat například tak, jako to udělal G. Evans [1993], který detailně analyzoval vývoj korelací mezi hodnotami Likertovy škály, o níž hypoteticky předpokládá (jde o analyticky podloženou hypotézu), že měří postoje na kontinuu levice-pravice na jedné straně a třídním postavením (s použitím Goldthorpovy operacionalizace), věkem, pohlavím, etnickou příslušností, náboženským vyznáním, sektorem zaměstnání, typem bydlení a nezaměstnaností na straně druhé, a to v období let 1960-1980. Evans zjistil, že význam třídy (měřený vysvětlenou variancí) pro strukturu politických zájmů sice není nijak výrazný, ale je konstantní. Navíc, vliv této proměnné na ideologický konflikt je ze sledovaných nejsilnější [Evans 1993: 463-466].

Toto zjištění lze interpretovat v tom smyslu, že přinejmenším v Anglii šedesátých a sedmdesátých let byl politický význam třídního postavení zhruba konstantní a větší než některých jiných charakteristik (věk atd. viz výše). Diskutovat pak lze o tom, zda Goldthorpova operacionalizace dobře vymezuje třídní postavení, nakolik je předpoklad, že použitá škála skutečně měří postoje na kontinuu levice-pravice oprávněný, zda existuje nějaký důvod, proč považovat tento typ postojů za výraz třídních zájmů či vědomí a lze-li očekávat, že si dotázaní koncem sedmdesátých let interpretovali jednotlivé otázky stejně jako na začátku let šedesátých. Konečně lze vznést námitku, že situace v Anglii je atypická.

Žádné úvahy tohoto typu však v komentovaném sporu nenalzáme. Krom toho se jednotlivé argumenty ústřednímu problému Clarkovy a Lipsetovy stati, jímž je relativní význam třídních nerovností, de facto vyhýbají.⁵ Ačkoli Clark s Lipsetem tuto otázku kládou a také na ni odpovídají (třídní nerovnosti ustupují do pozadí), Hout a kol. s jejich odpovědí polemizují a Pakulski zaujímá kompromisní postoj, žádné argumenty, kromě několika vágních odkazů na práce jiných autorů, nikdo z nich nenabízí.

Zarážející je až nekritická „víra v čísla“. Zmínění autoři zřejmě sdílejí Goldthorpoovo přesvědčení, že pokud jde o data, mají sociologové oproti historikům nespornou výhodu. Zatímco historikové svoji evidenci pouze nalézají, sociologové ji také generují. Produkují datovou bázi, která před tím neexistovala, to jest pracují s evidencí, která byla spíše vynalezena (invented) než odhalena. Datům tak může být dána taková podoba, kterou ten který výzkum vyžaduje, a jejich kvalita může být ověřována spolu s tím, jak vznikají [Goldthorpe 1991: 214-215].

Je ovšem otázka, nakolik je to skutečně výhoda. Problém je totiž v tom, že tzv. historické relikty „na rozdíl od odpovědí uměle vyvolaných výzkumným šetřením (které samozřejmě také vyžadují interpretaci) představují aspekty přirozeného prostředí minulých sociálních světů. Historické interpretace (...) interpretují objektivizace, zatímco sociologické interpretace výzkumných dat jsou realitě o krok vzdálenější, neboť interpretují subjektivní respondentovy interpretace jednání a orientací lidí – obvykle ‚vecpané‘ do předem připravených kategorií“ [Bryant 1994: 16]. Jinými slovy, veškerý empirický materiál, který je potenciálním sociologickým datem má v zásadě stejnou kvalitu jako to, čemu Goldthorpe říká relikty [Hart 1993; 29].

Nekonečné spory tak lze vést nejen o závěrech plynoucích z „nalezených“, ale i z „generovaných dat“. Je proto nezbytné, ostatně jako v každé vědě, věnovat mimořádnou pozornost kvalitě dat a znovu a znovu prověřovat, zda skutečně měříme to, co se

⁵) Pakulski sice vytýká Houtovi et al., že tento problém ignorují [op. cit.: 280], sám se však k němu vyjadřuje jen v rovině teoretických úvah.

domníváme, že měříme. K tomu je ovšem nezbytně nutné, aby pojmy, s nimiž pracujeme (třída, třídní zájem, vědomí apod.) byly definovány zcela jednoznačně. Takto však autoři buď disputují o technických detailech předkládaných analýz (např. vhodnost použitých indexů či rekódování dat), nebo si vyměňují nekompatibilní argumenty, aniž by se kriticky zamysleli nad hodnotou dat, která prezentují, a nad předpoklady, které jsou v jejich pozadí.

O zamlčených předpokladech

V pozadí dat, která jsou v rámci diskuse prezentována, nalézám nejméně tři implicitní a velmi sporné předpoklady.

1. V prvé řadě Clark et al. mlčky předpokládají, že třídní vědomí se projevuje a projevovalo především ve volebních preferencích, případně v manifestovaných postojích. K tomu Hout et al. zcela věcně namítají, že není důvod očekávat bezprostřední vztah mezi třídní příslušností a volebními preferencemi. Takový předpoklad totiž zcela ignoruje zásadní význam odborů, sociálních hnutí a politických stran, které vytvářejí pro tyto preference prostředí. Jsou-li strany a další politické organizace řízeny v určitém sepětí s třídami, lze očekávat vysokou korelaci mezi třídní příslušností a volebními preferencemi, jak ukázali Przeworski a Sprague [1986]. Opustí-li pak dělnická strana své specifické zájmy či uzavírá-li různé kompromisy, aby získala více hlasů, např. z řad středních tříd, neznamená to ještě, že tyto zájmy přestaly existovat. „Třídní zájmy mohou zůstat v politické aréně v latentní podobě, což neznamená, že neexistují“ [Hout et al. 1993: 266].⁶

Paradoxní ovšem je, že Clark a Lipset v úvodu své stati z roku 1991 sami poznamenávají: „Třídní příslušnost můžeme sice objektivně určit, ale to nám může říci jen málo o subjektivních koreláttech (názoru na svět, postojích atd.) třídního postavení. Marx ve skutečnosti nikdy neřekl, že mezi třídním postavením a postoji by měl být nějaký vztah“ [Clark a Lipset 1991: 397].

Pokud je mi známo, nic takového neřekl ani Weber. Veškerá empirická evidence o souvislosti mezi manifestovanými postoji a volebním chováním na jedné straně a třídním postavením na straně druhé tak možná jde zcela mimo teorii tříd.

2. Druhým zmlčeným předpokladem je ničím nepodložená představa, že to, co lidé vypovídají o svých postojích, případně hodnotových a dalších preferencích, je reálným indikátorem obsahu „té části“ jejich vědomí, která ovlivňuje jejich jednání. Tento předpoklad je v pozadí téměř veškeré empirické evidence, o níž Clark et al. s Houtem et al. disputují.

Tak například součástí argumentace, jíž Clark et al. podporují svoji tezi o poklesu politického významu tříd, je tvrzení, že ve vyspělých kapitalistických státech došlo k transformaci klasické dimenze levice-pravice. Tradiční levice, „která má základ v představitelích manuálních profesí a klade důraz na problémy, které se tradičně vztahovaly k třídám, dosud existuje. V západních společnostech však začíná vznikat druhá le-

⁶) Podobně Evans: „Není oprávněné odvozovat změny v ideologických rozdílech tříd z volebních preferencí – vztah mezi příslušností k třídě a volebním chováním není výsledkem pouze ideologických rozdílů mezi třídami, ale také rozdílů mezi stranami. Nedaří-li se stranám předkládat prohlášení, která přitahují zájem různých tříd, není důvod, aby mezi příslušností ke straně a volebními preferencemi existoval nějaký vztah.“ [Evans 1993: 452].

více (někdy nazývaná Nová politika, Nová levice, Postburžoazní nebo Postmaterialistická), která stále více klade důraz spíše na sociální otázky než na klasické třídní problémy“ [Clark a Lipset 1991: 403]. V důsledku toho se dělnická třída podle Clarka et al. ideologicky fragmentuje.

Argumenty, které Clark et al. na podporu této teze uvádějí, jsou však značně chaotické. Klasické levicové třídní vědomí např. „měří“ postoj k daňové politice státu. Tzv. sociálně liberální orientaci (která se údajně odštěpila od levice) indikují postoj k umělému ukončení těhotenství a mírou tolerance k menšinám.

Hout et al. zase odkazují na stať Weakliema [1991], který analyzoval postoje obyvatelstva ve Francii, Itálii a v Holandsku k tzv. postmateriálním hodnotám.⁷ Materiální orientaci (typickou pro tradiční levice) zjišťoval prostřednictvím názorů na nutnost zmenšit nerovnosti mezi lidmi, znárodnit průmysl a posílit úlohu státu v řízení národního hospodářství. Orientaci na tzv. postmateriální hodnoty indikoval mírou souhlasu s tvrzením, že je žádoucí chránit přírodní prostředí, zabránit šíření atomové energie a zpřísnit postup proti teroristům [Weakliem 1991: 1342]. Weakliemovo zjištění, že ve všech zkoumaných zemích došlo k posunu směrem k tzv. postmateriálním hodnotám u celé populace, tj. nezávisle na třídním postavení, uvádějí Hout et al. na podporu svého tvrzení, že třídy dosud existují.⁸

Zůstává však zcela nejasné, co nás opravňuje například k předpokladu, že verbální podpora (v době, kdy probíhá šetření) progresivního zdanění a současně liberální postoj k interrupcím indikuje odklon od tradiční levice a tudíž úpadek třídní identity.

3. Třetí zamlčený předpoklad se týká uvažování lidí.⁹ Někteří sociologové jakoby zcela samozřejmě předpokládali, že tzv. běžná populace (průměrný člověk, lidé v ulicích apod.) uvažuje stejným způsobem, jakým badatelé rozvíjejí své teorie. Domnívají se, že lidé myslí a jednají v ustálených vzorcích, a to takových, které badatelé teoreticky odvodili.

Badatel zkonstruuje schéma, v lepším případě ideální typy, např. konzervativní versus levicový typ myšlení, které dekomponuje na základní prvky, jimž přiřadí jednoduché otázky, přičemž je přesvědčen, že odpovědi na tyto otázky jsou výlučně konzistentní buď s jedním, nebo druhým typem myšlení. Dotázaní, kteří „skórují“ na obou typech otázek, pak podle tohoto badatele buďto neuvažují konzistentně,¹⁰ nebo jsou důkazem toho, že tyto dva typy myšlení přestávají existovat. Na druhé straně, skórují-li lidé jen na části otázek vztahujících se k určitému typu myšlení, zřejmě to znamená, že se zde odštěpil nový směr uvažování. Možnost, že lidé svět třeba vnímají zcela jinak, si takový badatel zpravidla nepřipouští.

⁷) Blíže o postmateriálních hodnotách viz Rabušic [1990] nebo také Dahrendorf [1991b: 217-218].

⁸) Tento obtížně pochopitelný argument je zřejmě míněn takto: není-li sporu o tom, že v minulosti se postoje lidí lišily v závislosti na třídním postavení a nyní se u celé populace (tj. u příslušníků všech tříd stejně) posunuly směrem k postmateriálním hodnotám, nedošlo k žádnému vyrovnání rozdílů v třídním vědomí. Jde však o moji interpretaci, autoři argument blíže nevysvětlují.

⁹) Následující kritika je téměř totožná s kritikou dotazníkových šetření obecně, vedenou z pozice tzv. interpretativního paradigmatu (blíže o tom viz [Petrusek 1993: 110-114]). Neztotožňuji se s interpretativním pojetím sociologie v celé jeho šíři, v dané souvislosti však tento typ výtek považuji za více než oprávněný.

¹⁰) Na problém tzv. „inkonzistence myšlení“ běžné populace, jsme již dříve upozorňovali jinde [Šanderová, Kabátek 1991, Šanderová 1992].

S podobným přístupem se můžeme setkat u Clarka et al. Například výše zmíněné tvrzení o existenci dvou levic dokumentují na postojích francouzských a amerických starostů v roce 1983 a 1993. Konstatují, že v roce 1983 korelace mezi daňovým a sociálním liberalismem francouzských starostů klesala s věkem, zatímco „u amerických starostů nebyl mezi daňovým a sociálním liberalismem prokázán žádný vztah ani v jedné věkové skupině.“ K podobným výsledkům dospěli, když použili vícenásobnou regresi. Citují doslova: „pracovali jsme s devíti proměnnými (strana, zámožnost atd.): adjustované koeficienty R^2 jsou v případě Francouzů vysoké (od 0,25 do 0,44), zhruba šestkrát větší než pro soubor amerických starostů (od 0,03 do 0,06)!“. O deset let později si byla struktura postojů amerických a francouzských starostů blíže. „Jak výsledky naznačují, vliv hierarchie a tříd během několika let dramaticky poklesl. Tyto trendy jsou kongruentní s ‚postindustrialními‘ trendy, které identifikovali Daniel Bell a Allain Touraine“ [Clark a Lipset 1991: 405].

Hout et al. k tomu namítají, že je přinejmenším riskantní zobecňovat na celou populaci zjištění týkající se souboru, který představuje určitou elitu, o níž lze předpokládat (a některá data to potvrzují), že její politické názory jsou mnohem koherentnější, stabilnější a jednotnější než u běžné populace [Hout et al. 1993: 267].

Na tuto námitku reagují Clark et al. poměrně obsírně. „Smyslem uvedených dat bylo ukázat, že starostové, kteří byli zvoleni jakožto ‚levicoví‘ kandidáti se zřejmě neangažují a ani nadále angažovat nebudou v levicové *ekonomické* politice, což se dalo předpokládat v minulosti. Namísto toho údaje naznačují, že tito starostové mohou být ekonomicky *konzervativní* z hlediska svého postoje k daním, ale mohli být zvoleni jakožto levicoví čistě na základě svých postojů, které zauímají k novým sociálním problémům“ [Clark et al. 1993: 305 – zvýrazněno v originále].

Se značnou ironií také komentují námitku hodnotící jako riskantní zobecňovat zjištění týkající se elity na celou populaci. „Taková reakce nás poněkud mate, neboť mají-li elity ‚stabilnější a jednotnější konfesní systém‘ než obyvatelstvo, mohlo by to naznačovat, že v případě zjištění významných korelací pro soubor starostů by bylo nevhodné přisuzovat totéž obyvatelstvu. Hlavním smyslem tabulky však bylo ukázat, že korelace jsou pro americké starosty *nevýznamné* a v případě francouzských starostů klesají s věkem. Pokud můžeme vůbec něco předpokládat, pak pouze slabší korelace u obyvatelstva“ [Ibid.: 307 - zvýrazněno v originále].¹¹

Podobně Clark et al. citují výsledky analýzy dat reprezentativního souboru obyvatelstva západoevropských zemí (Francie, Belgie, Holandsko, Německo, Itálie, Lucembursko, Dánsko, Irsko, Velká Británie, Severní Irsko a Řecko), které se týkají otázek zjišťujících míru souhlasu s těmito třemi názory: 1. mělo by být méně rozdílů v sociálních rolích mužů a žen; 2. měla by být přijata razantnější opatření na ochranu životního prostředí před jeho znečištěním; 3. vláda by měla hrát menší roli v řízení hospodářství. Clark et al. pak v tabulce uvádějí korelace mezi odpověďmi na otázku týkající se role státu v řízení hospodářství na jedné straně a zbývajícími dvěma na straně druhé, a to ve

¹¹) Nyní jsem zmatena já. Dospěla sofistickovanost statistických analýz v USA tak daleko, že se již netestují nulové hypotézy? Skutečně nás zjištění, že jsme nenalezli významných korelací v souboru starostů, opravňuje k předpokladu, že tyto korelace neexistují ani u běžného obyvatelstva?

čtyřech věkových kohortách. Korelace podle jejich názoru s věkem klesají,¹² což údajně indikuje pokles vlivu tradičního antagonismu levice a pravice v politické socializaci mladých lidí [Clark et al. 1993: 307-308].

Není však vůbec jasné, co nás opravňuje například k předpokladu, že souhlasí-li někdo s tím, že vliv státu na národní hospodářství by měl být menší, aniž by zároveň měl vyhraněný názor na nutnost přijmout razantnější opatření na ochranu životního prostředí, jde o výraz jeho ambivalentního postoje vůči levici a pravici.

Pozoruhodné ovšem je, že jednotliví autoři si jsou neodůvodněnosti některých výše uvedených předpokladů vědomi. Dovedou je však odhalit pouze u oponenta (nikoli ve svých argumentech).

Tak např. Hout et al. považují za možné, že „některá ‚nová‘ sociální témata se stala objektem politického boje a veřejné diskuse částečně proto, že rezonují s tradiční levo-pravou heuristikou lidí“ [Hout et al. 1993: 267]. K tomu však Clark et al. namítají, že od „průměrného občana“ nelze očekávat ideologické myšlení. Něco takového by bylo v rozporu s výsledky výzkumu veřejného mínění, které již desítky let naznačují, že pouze mimořádně malý podíl občanů využívá při hodnocení politických problémů široké ideologické dimenze. Odkazují také na Converse [1964], v jehož výzkumu pouze 12 % voličů uvedlo, že při pořádání svých politických názorů na konkrétní problémy uvažují v dimenzi levice-pravice. Podobně Neumann [1986] dospěl k závěru, že asi 95 % populace zakládá své politické myšlení na pseudoproblémech dne, které mají největší publicitu.

V jiné souvislosti naopak Hout et al. upozorňují Clarka a Lipseta, že „není vůbec jasné, zda ‚sociální liberalismus‘ (který autoři vymezili takovými problémy, jako je ‚umělé ukončení těhotenství‘ či ‚tolerance vůči menšinám‘) vůbec někdy měl nějakou souvislost s třídní politikou“ [Hout et al. 1993: 267].

Stručně řečeno, problematičnosti zmíněných předpokladů si jsou všichni zúčastnění v zásadě vědomi. Tříska v oku oponenta je však znepokojuje daleko více než břevno v oku vlastním. Meritum věci zákonitě obcházejí. Není-li totiž výchozí pojem (třída) definován dostatečně jednoznačně, jsou další pojmy třídní analýzy (třídní zájmy, vědomí, politika atd.) nutně ještě mlhavější.

Pokus o reformulaci problému

Nehodláme-li propadnout metodickému nihilismu, můžeme připustit, že na základě systematického výzkumu přístupujícího k datům kriticky, lze se značnou mírou jistoty odpovédět např. na otázku, zda určitý typ postojů a volební preference souvisí v té které zemi spíše se sociálním postavením indikovaným Goldthorpovou operacionalizací tříd než se sociálním postavením plynoucím z věku, etnika, pohlaví apod. Příkladem může být již citovaná Evansova analýza. Hypotézu, že v počátcích kapitalismu třídy strukturovaly politické dění více než dnes, však takto rigorózně testovat nedokážeme. Krom toho,

¹²⁾ Nalézt takový trend v předložených datech vyžaduje poměrně značné úsilí či spíše přesvědčení o vlastní pravdě. Pearsonovy korelační koeficienty nabývají v jednotlivých věkových kohortách následujících hodnot (první údaj uvádí korelaci mezi názory na roli státu a na rozdíly v sociálních rolích mužů a žen a druhý korelaci mezi názorem na roli státu a na ochranu životního prostředí – znaménka neuvádím, neb směr závislosti je v dané souvislosti irelevantní): 15-29: 0,03 a 0,02; 30-44: 0,01 a 0,05; 45-59: 0,03 a 0,06; 60-80: oba 0,01.

diskuse na stránkách *International Sociology* jen dokumentuje již v úvodu citované Calvertovo tvrzení, že třída není vhodným pojmem pro vědecký výzkum. Považují proto za taktické tento pojem, alespoň přechodně opustit.

Nabízí se ovšem otázka, zda se spolu s pojmem nevzdáme zajímavého problému. Domnívám se, že nikoliv. V diskusi o třídních a netřídních nerovnostech totiž stále jde především o problém konfliktu a sociální změny, ať už ve smyslu změny konkrétního politického systému, či kapitalistického systému jako takového (mám na mysli to, co Berger [1993: 11-12, 52-53] nazývá „ekonomickou kulturou“ či Weber „železnou klec“ kapitalismu) nebo ve smyslu zrušení systému obecně, jak to požaduje Dahrendorf.¹³ Jinými slovy jde o to, zda v současných společnostech vyspělého kapitalismu existuje konflikt (přetrvávající z minulosti či rodící se nový) o stávající systém a pokud ano, které skupiny lidí představují jeho sociální nositele (případně iniciátory či „první hybatele“).

V pozadí diskuse o významu tříd tak stojí zhruba tato otázka: Existuje v současných tzv. vyspělých společnostech alespoň potenciální kolektivita lidí, jimž nevyhovuje stávající politický a sociálně-ekonomický systém – ať už konkrétní systém v té které zemi, nebo ekonomická kultura kapitalismu (EKK) obecně – a kteří jej tedy byt' jen potenciálně ohrožují? Drtivá většina sociologů by na takto položenou otázku zřejmě odpověděla, že neintegrováných skupin je celá řada, ale ne všechny systém ohrožují. Málokdo by však asi zůstal u takto lapidární odpovědi – něco by k tomu dodal. Komentovaná diskuse nabízí tři typy takového dodatku:

Dodatek neomarxistický a/nebo neoweberiánský třídní: Nejdůležitější jsou z tohoto hlediska třídy (tj. kolektivity vymezené svým postavením ve vlastnických a/nebo tržních vztazích). Ve společnosti existuje přinejmenším latentní třídní konflikt, jehož podstatou jsou vlastnické a/nebo tržní vztahy.

Dodatek postmarxistický:¹⁴ Třídou vymezenou inferiorním postavením ve vlastnických a/nebo tržních vztazích lze dnes považovat za více méně integrovanou do stávajícího systému. Rodí se však nová kolektivita vymezující se proti existujícímu uspořádání, kterou nelze identifikovat na základě jejího postavení ve vlastnických a/nebo tržních vztazích. Konflikt, přinejmenším latentní, ve společnosti existuje, jeho podhoubím však nejsou vlastnické a/nebo tržní vztahy.

Dodatek neoweberiánský statusový či liberální: Třídy dnes jsou (začínají být) z daného hlediska zcela rovnocenné ostatním typům skupin, přičemž žádná z nich se nevynezuje proti celému komplexu institucí vyspělé kapitalistické společnosti. Každá z nich má výhrady proti jinému aspektu (jiné instituci) stávajícího systému. Struktura zájmů odpovídá například Riesmanově představě „vetovacích skupin“ [Riesman 1968: část druhá], jejichž zájmy se kříží či spolu souvisí jen velmi volně – o konfliktu v pravém slova smyslu (byt' latentním) nemůže být řeč.

Diskuse by se dle mého soudu výrazně pohnula z místa, na němž již tolik let přešlapuje, kdyby ti, kdo do ní vstupují, alespoň na čas zapomněli na třídy, celý problém v zásadě obrátili a hledali odpověď na otázku, zda existuje (formuje se) vůbec nějaký

¹³) „... Je-li kapitalismus skutečně systém, musí se proti němu bojovat stejnou silou, jakou se bojovalo proti komunismu. Všechny systémy představují nevolnictví...“ [Dahrendorf 1991a: 40].

¹⁴) Pakulski [1993a: 147] takto charakterizuje autory, kteří sice svým způsobem navazují na neomarxismus, zavrhlí však teorii tříd a proletářský postoj. K postmarxismu řadí Cohenovou, Habermase a Offeho.

potenciální sociální nositel (či iniciátor) dramatické změny systému. Mám tím na mysli sociální skupinu či kategorii lidí, kteří nemohou realizovat svoje životní aspirace (ne nutně pouze ekonomické povahy), protože jim v tom brání stávající komplex kapitalistických institucí.¹⁵

Pretendentů na toto označení je celá řada. Jsou to například sociální skupiny (kategorie) typu Dahrendorfovy třídy chudoby, tj. lidé, kteří jsou v důsledku neúplných oprávnění ze systému de facto vyloučeni [Dahrendorf 1991b: 94], nebo Bergerova třída expertů či znalců (knowledge class), kterou Berger charakterizuje jako hlavního antagonistického protivníka kapitalismu [Berger 1991: 234-238], a další skupiny více či méně ze systému vyloučených. Mohou to být ženy, nebo jen určitá kategorie žen (např. svobodné matky), mládež obecně (nebo jen nezaměstnaná mládež), ochránci životního prostředí, pacifisté, anarchisté, nezaměstnaní, homosexuálové, skinové, důchodci, etnické menšiny, ochránci nebohých jakožto mluvčí vyloučených, „vyfantazírované skupiny“ apod.¹⁶

Je pravděpodobné, že žádná z této pestré palety sociálních skupin a kategorií jako taková, hledaným sociálním aktérem není. Nicméně nelze vyloučit, že tento se v řadách některých z nich postupně formuje. Mohou tito lidé naplnit své životní aspirace – např. určitý způsob života [Habermas 1981, 1987] či postmateriální hodnotový systém [Inglehart 1990] – v rámci EKK? Jsou tyto aspirace skutečně principiální? Naráží snaha je naplnit na překážky různého typu, nebo mají tyto překážky a tudíž i protesty a aktivity určité části všech těchto lidí nějakého společného jmenovatele?

Neměli bychom připustit, že by to mohlo být něco v dané souvislosti netradičního, například inklinace k bohužel jen mlhavě vymezenému Frommovu [1992] „modu bytí“, jehož naplnění je podle názoru tohoto autora v přímém rozporu s EKK? Neměli bychom se nejprve pokusit takového společného jmenovatele nalézt a teprve poté ho pojmenovat (a přesně definovat)?

Pokud bychom ovšem chtěli na tyto otázky odpovědět, sotva bychom se mohli omezit na to, že těmto lidem položíme několik jednoduchých otázek. Za vhodnější považuji strategii, kterou v podobné souvislosti navrhuje Marshall: „výzkumná energie a výdaje by měly směřovat k intenzivnímu, longitudinálnímu etnografickému výzkumu, v jehož rámci jsou různé aspekty vědomí pevně zasazeny v kontextu každodenní praxe a od počátku jsou konceptualizovány jako inherentně dynamické jevy“ [Marshall 1988: 121-122]. Nemám tím na mysli, abychom od dotazníkového šetření v dané souvislosti upustili zcela. Rozhodně by však nemělo být jedinou ani hlavní metodou sběru dat.

Závěr

Třída podle mého názoru skutečně není pojmem relevantním analýze současné západní společnosti. Na rozdíl od Clarka et al. mě však k tomuto závěru nevede domněnka, že

¹⁵) Takové vymezení je zcela zřetelně, byť implicitně obsaženo v úvahách P. I. Bergera [1993: 234-238] a R. Dahrendorfa [1991a: 94] o třídách ve vyspělém kapitalismu (nikoli však v jejich definicích tříd). Je zřejmě podobné Tourainovu vymezení tříd, které se „objevují všude tam, kde se formují solidární skupiny zpochybňující dominantní hodnoty, normy a instituce“ [Touraine 1985: 749-788] – citováno z [Pakulski 1993b: 281].

¹⁶) Tzv. „novým sociálním hnutím“ a podobným politickým aktivitám se samozřejmě věnuje celá řada sociologů, a to i v dané souvislosti (shrnutí viz [Pakulski 1993a]). Nikoli ovšem na místo debat o třídních rozdílech. Často se lze i v těchto statích setkat s hledáním či popíráním třídního zakotvení stoupenců jednotlivých hnutí, což opět zavádí k pseudodiskusím.

význam tříd klesá. Striktně vzato, relevance tohoto pojmu sociální stratifikaci raného kapitalismu může být jen zdánlivá. Dosavadní spory (zejména ten, o němž referuji) mě přesvědčily o tom, že pojem třída je pro produktivní diskusi nepoužitelný především proto, že je mnohoznačný a koneckonců tedy nevědecký. Proč se tedy takovému pojmu nezkusit vyhnout? Pak bychom ovšem museli otázky související s diskusí o třídách formulovat jinak. Jednu z možností jsem v rámci omezeného prostoru mohla jen nastínit.

JADWIGA ŠANDEROVÁ je odbornou asistentkou na katedře sociologie Institutu sociologických studií FSV UK. Přednáší základní kursy sociologie a zabývá se teoriemi sociální stratifikace.

Literatura

- Berger, P. L. 1993. *Kapitalistická revoluce*. Bratislava: Archa.
- Bryant, J. M. 1994. „Evidence and explanation in history and sociology: critical reflection on Goldthorpe critique of historical sociology.“ *British Journal of Sociology* 45: 3-19.
- Calvert, P. 1982. *The Concept of Class*. London: Hutchinson.
- Clark, T. N., S. M. Lipset 1991. „Are Social Classes Dying?“ *International Sociology* 6: 397-410.
- Clark, T. N., S. M. Lipset, M. Rempel 1993. „The Declining Political Significance of Social Class.“ *International Sociology* 8: 293-316.
- Converse, P. E. 1964.: „The Nature of Belief Systems in Mass Politics“. In *Ideology and Discontent*, ed. by D. E. Apter. New York: Free Press.
- Crompton, M. 1993. *Class and Stratification*. Cambridge: Polity Press.
- Dahrendorf, R. 1991a. *Úvahy o revoluci v Evropě v dopise, který měl být zaslán jistému pánovi ve Varšavě*. Praha: Nakladatelství Evropského kulturního klubu.
- Dahrendorf, R. 1991b. *Moderní sociální konflikt*. Bratislava: Archa.
- Duncan, O. D. 1959. „Discussion.“ *Pacific Sociological Review* 2: 27-28.
- Evans, G. 1993. „The decline of class division in Britain? Class and ideological preferences in the 1960s and the 1980s.“ *British Journal of Sociology* 44: 449-471.
- Franklin, M. et al. 1992. *Electoral Change: Response to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. New York: Cambridge University Press.
- Fromm, E. 1992. *Mít nebo být*. Praha: Naše vojsko.
- Goldthorpe, J. H. 1991. „The uses of history in sociology: reflections on some recent tendencies.“ *British Journal of Sociology* 42: 211-230.
- Hart, N. 1994. „John Goldthorpe and the relics of sociology“. *British Journal of Sociology* 45: 21-30.
- Habermas, J. 1981. „New Social Movements“. *Telos* 49: 33-37.
- Habermas, J. 1987. *The Theory of Communication Action*. London: Polity Press.
- Hout, M., C. Brooks, J. Manza 1993. „The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies.“ *International Sociology* 8: 259-278.
- Inglehart, R. 1990. „Values, Ideology and Cognitive Mobilization in New Social Movements.“ Pp. 43-67 in *Challenging the Political Order*, ed. by R. J. Dalton et al. Cambridge: Polity Press.
- Lee, D. J. 1994. „Class as a Social Fact.“ *Sociology* 28: 397-416.
- Lipset, S. M. 1981. „What Ever Happened to the proletariat?“ *Encounter* 56: 18-34.
- Marshall, G. 1988. „Some Remarks on the Study of Working-class Consciousness.“ In *Social Stratification and Economic Change*, ed. by D. Rose. London: Hutchinson.
- Neumann, R. W. 1986. *The Paradox of mass Politics: Knowledge and Opinion in the American Electorate*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Nisbet, R. 1959. „The Decline and Fall of Social Class“. *Pacific Sociological Review* 2: 11-17.
- Pakulski J. 1993a. „Mass Social Movements and Social Class.“ *International Sociology* 8: 131-158.
- Pakulski, J. 1993b. „The Dying of Class or of Marxist Class Theory?“ *International Sociology* 8: 279-292.
- Petrusek, M. 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Univerzita Karlova.
- Przeworski, A., J. Sprague 1986. *Paper Stones: A History of Electoral Socialism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rabušic, L. 1990. „Tichá revoluce, neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech.“ *Sociologický časopis* 26: 469-481.
- Riesman, D. 1968. *Osamělý dav*. Praha: Mladá fronta.
- Šanderová, J. 1991. „E. O. Wright: Classes.“ *Sociologický časopis* 27: 379-383.
- Šanderová, J. 1992a. „Jsou třídy passé?“ *S-Obzor* 1: 69-82.
- Šanderová, J. 1992b. „G. Marshall a kol.: Social Class in Modern Britain.“ *Sociologický časopis* 28: 699-708.
- Šanderová, J. 1994. „Sociální struktura: základní přístupy k analýze.“ In *Sociologické texty I*, red. A. Kabátek a kol. Praha: Univerzita Karlova.
- Šanderová, J., A. Kabátek 1991. „Generace v československých volbách 1990.“ *Sociologický časopis* 27: 189-204.
- Touraine, A. 1985. „An Introduction to the Study of Social Movements.“ *Social Research* 52: 749-788.
- Weakliem, D. L. 1991. „The Two Lefts? Occupational and Party Choice in France, Italy, and the Netherlands.“ *American Journal of Sociology* 96: 1327-1361.

Summary

More than 25 years ago, R. Nisbet opened a discussion about the ‚decline and fall of social class‘. Nevertheless, no consensus has been reached in the ensuing debate. There are many reasons for the endlessness and unproductiveness of the discussion, the most representative to be seen in the discussion „Are social classes dying?“ (*International Sociology* 1991/4 and 1993/3).

The real matter under discussion is the controversy as to whether classes in post-industrial societies are collectivities at least potentially or merely social categories. There are two basic topics to this discussion: class-based inequalities and the significance of classes in the political arena. The present author focuses on the second of these.

Three basic weaknesses in the discussion render it fruitless:

1. the ambiguity of the concept ‚social class‘ and related concepts (class consciousness, class action etc.). In spite of the fact that all the participants of the reviewed discussion eventually used the same general definition of class (a person's relationship to the means of production and/or labour markets), they referred to different operational definitions (Marxist, Weberian or Warnerian etc.). As a result, their propositions are incompatible, and we face a dispute rather than a discussion.

2. the impossibility of testing class hypothesis through an historical comparison. We cannot compare the contemporary situation with that of the last century with any rigour. First, there is no relevant historical data. Second, we cannot compare the existing historical data to the contemporary survey data. J. H. Goldthorpe's characterization of historical data (as incidental relicts) is very useful in this regard.

3. groundless background expectations of questionnaire-based empirical research. Clark and Lipset have mentioned that Marx never postulated the necessity of „a relationship between class position and the attitudes of class members“. Neither did Weber, it should be added. It is therefore possible that all empirical evidence of relationships e.g. between manifested attitudes and class

position is derived from the class theory. Moreover, it is not clear why we should identify a person's particular political orientation solely on the basis of their agreement, for example, that stronger measures should have been taken to protect the environment against pollution.

With these problems in mind, the author is very skeptical as regards the scientific value of the concept 'social class'. She suggests both avoidance of it's wage and, at the same time, refraining from exclusive reliance on questionnaire survey data. Indeed, the problem at the heart of the discussion is social change and its social protagonists. It could be more productive to identify and define those protagonists of latent social change – challengers of the economic culture of capitalism (the concept of P. L. Berger). Thus the usage of the class concept could be postponed (at least for a while).